

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО У ФОРМІ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

SOCIAL DETERMINATION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR DOMESTIC VIOLENCE IN THE FORM OF CRUEL TREATMENT WITH CHILDREN

Шакін Р.С., аспірант кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми. Наразі Кримінальний кодекс України не містить окремої норми, яка б передбачала відповідальність за жорстоке поводження з дітьми з боку близьких осіб. Такі дії можна кваліфікувати як домашнє насильство (ст. 126¹ КК).

Проблема жорстокого поводження з дітьми сьогодні має особливу актуальність, оскільки це соціальне явище становить загрозу нормальному розвитку підростаючого покоління. Більшість учених, які досліджували дане питання, впевнені, що у дітей, які пережили насильство, у майбутньому формуються певні особистісні розлади.

Останнім часом Україна робить суттєві кроки на шляху до вдосконалення захисту дітей від жорстокого поводження в сім'ї. Це простежується на підставі прийняття значної кількості нормативно-правових актів. Будь-яка норма закону породжується реальними суспільними потребами у правовій охороні, однак одночасно вона може як адекватно відображати таку потребу суспільства, так і недостатньо відповідати їй, досягати чи не досягати цілей, поставлених законодавцем. Зважаючи на це, першочергове значення має встановлення відповідності кожної норми закону про кримінальну відповідальність, зокрема і ст. 126¹ КК України, реальним потребам суспільства, тобто її соціальної обумовленості.

Під соціальною обумовленістю норми закону про кримінальну відповідальність зазвичай розуміють відповідність такої норми суспільним потребам. Зважаючи на особливості домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми, для встановлення його соціальної обумовленості досліджено такі фактори: 1) історичні, що дозволяють на основі досвіду минулих років встановити тенденції розвитку кримінального законодавства та на підставі цього спрогнозувати його розвиток у майбутньому; 2) нормативно-правові, що відображають систему правового регулювання та захисту прав неповнолітніх та відповідність нової кримінально-правової норми уже існуючим; 3) соціальні, що показують важливість відносин, які забезпечують нормальний психофізіологічний розвиток неповнолітніх; 4) кримінологічні, що визначають суспільну небезпечність жорстокого поводження з дітьми, можливість та доцільність застосування кримінально-правових заходів боротьби з даним кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Ключові слова: соціальна обумовленість, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, домашнє насильство, жорстоке поводження, діти, історичні фактори, нормативно-правові фактори, соціальні фактори, кримінологічні фактори.

The article is devoted to the study of the social determinants of criminal liability for domestic violence in the form of child abuse. Currently, the Criminal Code of Ukraine does not contain a separate rule that would provide for responsibility for the cruel treatment of children by relatives. Such actions can be qualified as domestic violence (Article 126-1 of the Criminal Code).

The problem of child abuse is particularly relevant today, as this social phenomenon poses a threat to the normal development of the younger generation. Most scientists who have studied this issue are sure that children who have experienced violence develop certain personality disorders in the future.

Recently, Ukraine has been taking significant steps towards improving the protection of children from abuse in the family. Any norm of the law is generated by real social needs for legal protection, but at the same time it can both adequately reflect such a need of society and not sufficiently meet it, achieve or not achieve the goals set by the legislator. Considering this, it is of primary importance to establish the compliance of each norm of the law on criminal responsibility, in particular, Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, the real needs of society, i.e. its social conditions.

The social conditioning of the norms of the law on criminal responsibility usually means the compliance of such norms with social needs. Given the peculiarities of domestic violence in the form of child abuse, a number of factors were investigated to establish its social conditioning.

These are the following factors: 1) historical factors that allow, based on the experience of past years, to establish trends in the development of criminal legislation and, based on this, to predict its development in the future; 2) regulatory and legal factors reflecting the system of legal regulation and protection of the rights of minors and the compliance of the new criminal law with the existing ones; 3) social factors showing the importance of relationships that ensure the normal psychophysiological development of minors; 4) criminological factors that determine the social danger of child abuse, the possibility and expediency of applying criminal legal measures to combat this criminal offense, its prevalence and level of latency.

Key words: social conditioning, criminal offense, criminal responsibility, domestic violence, abuse, children, historical factors, regulatory and legal factors, social factors, criminological factors.

Постановка проблеми. Проблема жорстокого поводження з дітьми сьогодні має особливу актуальність, оскільки це соціальне явище становить загрозу нормальному розвитку підростаючого покоління. Більшість учених, які досліджували дане питання, впевнені, що у дітей, які пережили насильство, у майбутньому формуються певні особистісні розлади. Наразі Кримінальний кодекс України не містить окремої норми, яка б передбачала відповідальність за жорстоке поводження з дітьми з боку близьких осіб. Такі дії можна кваліфікувати як домашнє насильство (ст. 126¹ КК). Будь-яка норма закону породжується реальними суспільними потребами у правовій охороні, однак одночасно вона може як адекватно відображати таку потребу суспільства, так і недостатньо відповідати їй, досягати чи не досягати цілей, поставлених законодавцем. Зважаючи на це, першочергове значення має встановлення відповідності кожної норми закону про

кримінальну відповідальність, зокрема і ст. 126¹ КК України, реальним потребам суспільства, тобто її соціальної обумовленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників проблематики кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством та проти дітей, можна виділити роботи І. О. Бандурки, А. О. Байди, О. І. Белової, Ф. Г. Бурчака, А. А. Вознюка, І. П. Васильківської, В. В. Гальцової, А. В. Горностай, І. М. Даньшина, Л. В. Дорош, О. О. Дудорова, Д. П. Євтеєвої, М. Г. Заславської, В. О. Навроцького, М. І. Хавронюка, Г. О. Христової.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми.

Виклад основного матеріалу. Під соціальною обумовленістю норми закону про кримінальну відповідальність

завичай розуміють відповідність такої норми суспільним потребам [4, с. 150].

Зважаючи на особливості домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми, для встановлення його соціальної обумовленості у межах даного дослідження доцільно і достатньо розглянути такі фактори: 1) історичні, що дозволяють на основі досвіду минулих років встановити тенденції розвитку кримінального законодавства та на підставі цього спрогнозувати його розвиток у майбутньому; 2) нормативно-правові, що відображають систему правового регулювання та захисту прав неповнолітніх та відповідність нової кримінально-правової норми уже існуючим; 3) соціальні, що показують важливість відносин, які забезпечують нормальний психофізіологічний розвиток неповнолітніх; 4) кримінологічні, що визначають суспільну небезпечність жорстокого поводження з дітьми, можливість та доцільність застосування кримінально-правових заходів боротьби з даним кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Історичні фактори. Історичні фактори дозволяють на підставі досвіду минулих років встановити тенденції розвитку кримінального законодавства у сфері охорони та захисту дітей і на підставі цього спрогнозувати його розвиток у майбутньому.

Встановлення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх має давні витоки. Першими вітчизняними законодавчими актами, які передбачали відповідальність за посягання на неповнолітніх, були норми церковного законодавства. Кримінальна відповідальність за посягання на права та інтереси дітей була передбачена у Литовських статутах 1529, 1566 років, австрійському кримінальному кодексі 1787 року, Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року, Кримінальному кодексі Угорщини 1879 року, Уголовному уложенні 1903 року, КК УСРР 1922 року, КК УРСР 1927 року, КК УРСР 1960 року, які діяли на території сучасної України. При цьому простежується стійка тенденція посилення кримінально-правової охорони суспільних відносин у даній сфері.

Проте сім'ю не визнавали в якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони. У жодному кримінальному кодексі радянських республік, України в тому числі, не було окремого розділу, присвяченого кримінальним правопорушенням проти сім'ї та неповнолітніх. У кодексах містилися лише окремі суспільно небезпечні діяння, які посягали на зазначені відносини [2, с. 21].

Найбільш суттєво розширилися межі кримінально-правового захисту сім'ї та неповнолітніх у КК УРСР 1960 р. Зазначеним кодексом передбачалась відповідальність за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей; зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги; розголошення таємниці усиновлення; незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння); статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості; розбещення неповнолітніх; викрадення чужої дитини; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; доведення неповнолітнього до стану сп'яніння; втягнення неповнолітніх у невідповідне вживання лікарських засобів, що викликають одурманювання; залучення неповнолітніх до організованого збирання відходів (як вторинної сировини), небезпечних для здоров'я [3].

З вищевказаного слідує, що встановлення кримінальної відповідальності за посягання на неповнолітніх має давні витоки. До того ж простежується стійка тенденція посилення кримінально-правової охорони суспільних відносин у даній сфері. Зважаючи на це, не виникає сумнівів щодо впливу історичного фактору криміналізації на сучасний етап розвитку кримінального законодавства щодо охорони дітей від суспільно небезпечних посягань.

Нормативно-правові фактори. Нормативно-правовий фактор криміналізації домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми передбачає відповідність даної кримінально-правової норми уже існуючим нормам. Показником такої відповідності є: 1) запропонована кримінально-правова норма не повинна суперечити існуючим нормам; 2) криміналізація не повинна бути надлишковою, тобто створювати ситуацію, коли за подібне діяння вже передбачена відповідальність іншою кримінально-правовою нормою.

Правовою основою в регулюванні охоронюваних на законодавчому рівні суспільних відносин в Україні є насамперед Конституція. Встановлення кримінальної відповідальності за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми (ст. 126¹ КК) є свого роду правовою гарантією реалізації конституційних прав дитини.

Важливе значення серед нормативних актів, які спрямовані на охорону прав та законних інтересів дітей, мають міжнародно-правові акти. Їх пріоритет відносно національного законодавства закріплені у Конституції України. До таких міжнародних документів слід віднести Женевську декларацію прав дитини 1924 р., Загальну декларацію прав людини 1948 р., Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Декларацію прав дитини 1959 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенцію ООН про права дитини 1989 р., Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей 1990 р., Конвенцію про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 р., Конвенцію МОП № 182 про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці 1999 р., Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини, щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії 2000 р., Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., Конвенцію Ради Європи про захист дітей від експлуатації і знущань сексуального характеру 2007 р., Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами 2011 р. До того ж КК України був доповнений ст. 126¹ саме з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами.

Зазначені міжнародно-правові акти прямо вказують на необхідність встановлення відповідальності, зокрема адміністративної та кримінальної, за посягання на права та законні інтереси дітей, у тому числі за жорстоке поводження з ними. У процесі початкового ознайомлення зі змістом даних актів формується переконаність стосовно конкретизації та посилення кримінальної відповідальності за подібні суспільно небезпечні діяння. Тому науково видається відповідність норми ст. 126¹ КК нормам міжнародного права.

З метою конкретизації положень Конституції України та ратифікованих Україною міжнародних договорів щодо захисту прав та інтересів дітей, в тому числі від жорстокого поводження, були прийняті Закони України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. та «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р.

Дослідження вищевказаних нормативно-правових актів свідчить про те, що норма ст. 126¹ КК не суперечить їх положенням. До того ж, у КК України відсутні інші статті, окрім ст. 126¹, за якими можна притягти винних до відповідальності за домашнє насильство, в тому числі за

жорстоке поводження з дітьми з боку близьких осіб. Тому криміналізація даного діяння не є надлишковою.

Соціальні фактори. Соціальні фактори криміналізації домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми показують важливість відносин, які забезпечують нормальний психофізіологічний розвиток неповнолітніх. Соціальний фактор також визначається відповідністю криміналізації жорстокого поводження з дітьми основним тенденціям суспільної та державної соціальної політики, стану громадської думки, рівню та характеру суспільної свідомості.

Проблема жорстокого поводження з дітьми сьогодні має особливу актуальність, оскільки це соціальне явище становить загрозу нормальному розвитку підростаючого покоління. Більшість учених, які досліджували дане питання, впевнені, що у дітей, які пережили насильство, у майбутньому формуються певні особистісні розлади. Такі діти мають труднощі у навчанні, поведінкові та емоційні проблеми та часто знаходять вирішення своїх проблем у асоціальному, кримінальному середовищі, вживанні алкоголю чи наркотиків. Подібна ситуація вкрай негативно відбивається здоров'ї суспільства у цілому.

Наразі Україна робить суттєві кроки на шляху до вдосконалення захисту дітей від жорстокого поводження в сім'ї. Це простежується на підставі прийняття значної кількості нормативно-правових актів та програмних документів уряду, відповідно до яких розв'язання проблеми забезпечення захисту дітей від насильства вбачається у формуванні політики громадської нетерпимості до всіх форм насильства над дітьми в суспільстві; створенні системи ефективної профілактики та протидії домашньому насильству над дітьми; активізації інформаційно-просвітницької роботи із запобігання усіх форм насильства над дітьми тощо. Наразі в Україні суспільною свідомістю та громадською думкою досить позитивно сприймаються заходи, спрямовані на захист неповнолітніх від жорстокого поводження в сім'ї.

Кримінологічні фактори. Кримінологічні фактори криміналізації домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми обумовлюються суспільною небезпечністю такого діяння, можливістю та доцільністю застосування кримінально-правових заходів боротьби з даним кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

Суспільна небезпечність будь-якого діяння насамперед залежить від соціальної цінності відносин, які зазнають шкоди внаслідок вчинення відносно дитини кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126¹ КК. Цінність таких відносин у тому, що в їх межах здійснюється захист як немайнових, так і майнових прав дитини. Кримінальні правопорушення відносно дітей посягають на суспільні відносини, що забезпечують нормальний розвиток дітей, реалізацію їх майнових та немайнових прав, свобод та законних інтересів. Зазначені відносини фактично можна назвати одним із основних чинників забезпечення стабільності суспільства, його фізіологічного, духовного, психологічного та економічного розвитку [2, с. 28]. Домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми порушує нормальне існування та розвиток дитини, чим завдається істотна шкода суспільству і державі. Тому соціальна цінність відносин, які забезпечують нормальний розвиток дітей, являється достатньою для їх охорони за допомогою кримінально-правової норми.

Складовою кримінологічного фактору криміналізації будь-якого суспільно небезпечного діяння є його поширеність. Вона, на відміну від суспільної небезпечності, повинна бути достатньо високою. Крім того, поширеність як фактор криміналізації існує тільки за умови наявності так званої відносної поширеності. З одного боку, діяння,

яке визнається кримінальним правопорушенням, має бути проявом певних загальних тенденцій, а не мати характер одиничних суспільних явищ. З іншого боку, не повинні визнаватися кримінальними правопорушеннями надто поширені у суспільстві діяння, які мають масовий характер і не сприймаються як кримінально протиправні більшістю населення.

У 2019 р. обліковано 1 068 кримінальних правопорушень за ст. 126¹ КК, у 2020 р. – 2 212, у 2021 р. – 2 431, у 2022 р. – 1 496¹. При цьому засуджено було у 2019 р. – 225 осіб, у 2020 р. – 921, у 2021 р. – 1 455, у 2022 р. – 929².

Згідно з даними, відображеними у звітності судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження, у 2019 р. потерпілими від домашнього насильства були визнані 156 осіб, з них дітей – 2; у 2020 р. – 649, з них дітей – 6; у 2021 р. – 985, з них дітей – 12; у 2022 р. – 608, з них дітей – 7³.

Проаналізувавши 226 вироків, винесених у 2019–2023 роках, удалося встановити, що фактично постраждалими були щонайменше 58 дітей, хоча лише 4 з них отримали офіційний статус потерпілих. При цьому 6 дітей були безпосередніми жертвами насильства разом зі своїми матерями, а потерпілими офіційно були визнані лише останні. Крім того, принаймні 48 дітей стали свідками домашнього насильства, яке було вчинене щодо їх батьків, проте у більшості вироків не відображено, що такі діти також є постраждалими від домашнього насильства. Можна припустити, що діти могли бути свідками при вчиненні домашнього насильства у більшій кількості справ, проте будь-які згадки з цього приводу відсутні, оскільки коли обвинувачений не заперече свою вину, докази не досліджуються детально. Таким чином, при аналізі відповідних вироків неможливо встановити реальну кількість дітей, що постраждали від домашнього насильства [1, с. 27–29]. Тобто дане кримінальне правопорушення має значний рівень латентності.

Хоча наведені вище статистичні дані свідчать про те, що в Україні насильство щодо неповнолітніх не є масовим явищем, подібна поведінка засуджується суспільством та сприймається як кримінально протиправна. З іншого боку, жорстоке поводження з дітьми є досить поширеним та виступає проявом деяких загальних негативних тенденцій.

Висновки. На підставі проведеного дослідження ми дійшли висновку, що під соціальною обумовленістю норми закону про кримінальну відповідальність зазвичай розуміють відповідність такої норми суспільним потребам. Зважаючи на особливості домашнього насильства у формі жорстокого поводження з дітьми, соціальна обумовленість ст. 126¹ КК України підтверджується такими факторами, як 1) історичні, що дозволяють на основі досвіду минулих років встановити тенденції розвитку кримінального законодавства та на підставі цього спрогнозувати його розвиток у майбутньому; 2) нормативно-правові, що відображають систему правового регулювання та захисту прав неповнолітніх та відповідність нової кримінально-правової норми уже існуючим; 3) соціальні, що показують важливість відносин, які забезпечують нормальний психофізіологічний розвиток неповнолітніх; 4) кримінологічні, що визначають суспільну небезпечність жорстокого поводження з дітьми, можливість та доцільність застосування кримінально-правових заходів боротьби з даним кримінальним правопорушенням, його поширеністю та рівнем латентності.

¹ Наведені дані взяті зі щорічних звітів Генеральної прокуратури України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

² Наведені дані взяті зі щорічних звітів судів. URL: https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/.

³ Наведені дані взяті зі щорічних звітів судів. URL: https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аносова Ю. В., Капур А., Легенька М. М., Черепаха К. В. Моніторинг ситуації реагування системи правосуддя на вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі: 2019. 62 с.
2. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 184 с.
3. Кримінальний кодекс УРСР: Закон УРСР від 28.12.1960 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&nreg=2002-05>.
4. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм: проблеми міждисциплінарних зв'язків. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 9–10 жовтня 2014 року). Харків, 2014. С. 150–154.